

ти норми права. Їй важливо з'ясувати, як з антропологічного континууму вітальних, соціальних і духовних якостей людини з'являються передумови права та неправа, закону і злочину та до якої міри деструктивні нахили людей підлягають правовому блокуванню.

У "Філософському енциклопедичному словнику" висловлюється думка, що антропологія права виходить з двох основних іпостасей людини: 1) жертви насилля; 2) застосовувача насилля. З огляду на це, упорядники словника вважають за можливе інтерпретувати права людини як засіб обміну одного насилля на інше: злочинець (застосовувач насилля) всупереч своїм власним інтересам, може стати жертвою насилля, що проявляється у застосуванні до цього злочинця заходів юридичної відповідальності за порушення ним чийось прав.

Дослідник права В. Тишков казує, що правова антропологія – це дисципліна, котра "вивчає історико-культурні аспекти правових норм і систем, тобто природу здійснення порядку в людських співтовариствах, передусім через механізми так званого "звичаєвого права". Фактично, при такому підході правова антропологія ототожнюється з юридичною складовою антропології права.

Інший дослідник філософсько-правової проблематики О. Бандура пише, що правова антропологія як юридична наука про людину, покликана вивчати особистісний аспект права – співвідношення особистості й права, особистість як об'єкт його дії та її вимоги до нього (іншими словами, особистість як суб'єкт формування права), структуру цінностей особистості та право як засіб втілення цих цінностей у суспільне життя, права людини та їх юридичний захист.

Інші філософи права, у тому числі В. А. Бачинін, визначають правову антропологію в якості вчення про спосіб і структуру буття людини як суб'єкта права чи вчення про право як спосіб людського буття. Він називає цю дисципліну пограничною, синтетичною, яка використовує філософські, юридичні, психологічні, історичні, соціологічні, етнографічні, лінгвістичні та інші види знання для виявлення антропологічних засад права.

Як складова частина філософії права антропологія права досліджує основні проблеми взаємовідносин людини з правовою реальністю, а саме:

- ✓ роль людини у створенні правової реальності;
- ✓ буття людини, її місце в правовій реальності;
- ✓ буття правової реальності в людині;
- ✓ форми людської активності, що впливають на функціонування правової реальності в людині і поза нею.

Як бачимо, позиції О. Бандури, В. Бігуна, авторів навчальних видань з філософії права, так чи інакше, констатують наявність у правовій антропології (в антропології права) філософської та юридичної (етно-правової) складових, існування яких зумовлене тим, що "людина і право виступають як сторони, наділені взаємними креативними властивостями: людина творить правову реальність, а право бере участь у створенні істинно людських форм існування, що відповідають критеріям цивілізованості. В результаті спільних зусиль – зазначає В. Бачинін, – створюється єдина соціально-правова антропосфера, скріплена символічними, нормативними, ціннісними, смисловими зв'язками у цілісний світ людського буття".

Таким чином антропологія права є міждисциплінарним науковим напрямом, який охоплює самостійну галузеву юридичну дисципліну – юридичну (етно-правову) антропологію та структурну частину (розділ) філософії права – філософсько-правову антропологію. До того ж, деякі вчені ототожнюють антропологію права винятково з її філософською складовою, розглядаючи право як універсальну "мову усупільнення" та відносячи до предмета антропології права основні права людини – ті, що спочатку називалися "Божим правом", потім – природним правом, сьогодні – "правами людини".

Антропологію права можна визначити як вчення про спосіб і структуру правового буття людини чи вчення про право як спосіб людського буття. Чим для людини є право? Ким для права є людина? У який спосіб можуть і повинні взаємодіяти людина і право? Ці ключові питання визначають напрями антропологічно-правової рефлексії. У зв'язку з цим, антропологічно-правові виміри людського буття слід вивчати, осмислюючи співвідношення природи людини і природи права.

Антропологія права – складова частина процесу антропологізації сучасної суспільної науки, що набуває антропологічних рис. З цієї причини вона потребує координації своїх дослідницьких можливостей з потенціалом інших суспільних наук. За цих умов можливим стає процес всебічного дослідження антропологічних основ права.

1. Нерсисянц В. С. Юридическая антропология как наука и учебная дисциплина // Рулан Н. Юридическая антропология: [Пер. с франц.] – М.: 1999. – С.1. 2. Ковлер А. И. Антропология права: Учеб. для вузов. – М.: Изд-во НОРМА (Изд. группа НОРМА-ИНФРА М). – М.: 2002. – С. 23. 3. Там само. – С. 70-71. 4. Філософія права: Навчальний посібник [За ред. О. Г. Данільяна.] – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 184-185. 5. Нерсисянц В. С. Юридическая антропология как наука и учебная дисциплина // Указ. твір. – С. 25. 6. Бачинін В. А. Філософія права: Конспект лекцій. – Х.: Консум, 2002. – С. 290.

Надійшла до редколегії 14.03.2011 р.

А. О. Приятельчук, канд. філос. наук, доц., О. М. Іщенко, канд. філос. наук, доц., КНУ ім. Тараса Шевченка

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНСТРУКТ СУСПІЛЬСТВА РИЗИКУ

Поняття "суспільство ризику" активно використовується у соціологічних, економічних, політичних та інших дослідженнях. Втім, його визначення залишається серйозною проблемою через неоднозначність тлумачень феномену "ризик". Дана стаття є спробою певного узагальнення сучасних наукових уявлень про ризик з метою конкретизації концепту "суспільства ризику".

Ключові слова: ризик, неконтрольованість, невизначеність, небезпека, суспільство ризику.

Понятие "общество риска" активно используется в социологических, экономических, политических исследованиях. Однако его определение остается серьезной проблемой из-за неоднозначности интерпретаций феномена "риск". Данная статья есть попыткой определенного обобщения современных научных представлений о риске с целью конкретизации концепта "общества риска".

Ключевые слова: риск, неконтролируемость, неопределенность, опасность, общество риска.

A concept "society of risk" is actively used in sociological, economic, political and other researches. However, its determination remains a serious problem through the ambiguity of interpretations of the phenomenon "risk". This article is the attempt of certain generalization of modern scientific pictures of risk with the purpose of specification of concepts "society of risk"

Keywords: risk, uncontrolled, vagueness, danger, society of risk.

Людина завжди прагнула комфорту, вона бажала оточити себе усім тим, що може покращити її життя,

зробити його більш легким та приємним. Потреба у комфорті, як зауважує відомий іспанський філософ Х. Лів-

рага, має психосоматичну, тобто і фізичну, і психологічну природу. Індивідуальні прагнення комфорту в сумі утворюють суспільство комфорту – "складний механізм, який починає тиснути на усіх" [1]. Серед характерних особливостей такого суспільства виокремлюється те, що вже не засоби використовуються для зручності та комфорту людини, а навпаки, людина стає заручником цих засобів. "Суспільство комфорту, – підкреслює Х. Ліврага, – затуманює наш розум, нав'язує нам хибні потреби, переконує нас у тому, що нам життєво необхідні якісь предмети, перебільшуючи їх цінність. Ці хибні потреби придушують людину, позбавляють її можливості вибору, позбавляють незалежності" [2]. Комфорт поступово, але неухильно, оволодіває свідомістю людини. Перетворюючись у самоціль, самоцінність, разом з тим, комфорт не гарантує безпеку людині, а лише створює її ілюзію.

Нині вже усвідомлюється багатьма вченими той факт, що феноменальний успіх та соціально-побутовий комфорт Заходу – "головне джерело прийдешніх, і частково, теперішніх деформацій, які визначають сходження євроатлантизму з історичної арени" [3]. Абсолютизація комфорту, його перенасиченість зумовлює втрату бойовитості, вітальну кваліть та духовну спустошеність. Концентруючись винятково на комфорті, людина, таким чином, позбавляє себе духовності, творчості та внутрішньої сили. Занурений у суспільство комфорту індивід демонструє свою безпорадність перед труднощами, небезпеками та потрясіннями, які неминує виникати в суспільстві. Адже для їх адекватного сприйняття та подолання необхідні хоробрість, внутрішній бойовий дух, навіть схильність до експансії, тобто усе те, що межує з ризиком.

Зазвичай поняття "комфорт" та "ризик" сприймаються як протилежності і дійшло до того, підкреслює Х. Ліврага, що надмірний комфорт та філософське розуміння ризику стали несприятливими [4]. Втім, невизначеність та ризик й пов'язані з ними потенційні загрози в сучасному суспільстві не зменшуються, а навпаки, спостерігається чітка тенденція їх зростання. Існування сучасної людини все частіше характеризується термінами невизначеності, нестабільності та катастрофічності й стає дедалі більш ризикованим, а отже, вплив ризику на життя людини стає все більш визначальним. Інакше кажучи, ризик все частіше сприймається як домінуючий фактор функціонування та розвитку сучасного суспільства, як невід'ємна складова соціальної дійсності.

Подібні тенденції актуалізували вивчення феномену "ризик". Спроби проаналізувати сутність ризику призвели до появи концепції "суспільства ризику". Теоретичні витoki даної концепції сягають економічних досліджень першої половини минулого століття. Серед науковців, праці яких поклали початок концепції "суспільства ризику" особливо слід відзначити американського вченого Ф. Найта. В подальшому феномен ризику став предметом теоретичного інтересу таких відомих дослідників, як У. Бек, Й. Бредборі, А. Вілдаскі, Е. Гідденс, М. Дуглас, Й. Думай, К. Ерроу, Н. Луман.

Помітне пожвавлення інтересу до даної предметної сфери демонструє наукова громадськість країн пострадянського простору. Зокрема, варто виокремити праці російських вчених А. Альбіна, А. Арзамасцева, В. Дієва, В. Зубкова, А. Пригожина, О. Яницького. Окремим аспектам феномену ризику присвятили свої роботи вітчизняні дослідники Л. Бевзенко, О. Кіндратець, В. Кривошеїн, А. Ручка, Є. Сірій та деякі інші.

Незважаючи на те, що проблема ризику увійшла до переліку найбільш актуальних та обговорюваних су-

часних наукових проблем, все ж багато у чому дослідження цього надскладного, поліаспектного феномену мають фрагментарний, епізодичний характер, що, зрештою, не дозволяє нині говорити про наявність цілісного уявлення про ризик, а також генезу, специфіку суспільства ризику тощо.

Враховуючи обмеженість обсягу даної статті, зосередимо увагу на основних визначеннях поняття "ризик", які представлені у західній науковій літературі з метою виявлення найбільш характерних ознак, що дозволяють визначити суспільство як суспільство ризику.

Аналітичний каркас статті становлять роботи визнаних авторитетів у цій галузі знання, західних дослідників У. Бека, Е. Гідденса, Н. Лумана та Ф. Найта. Не абсолютизуючи запропоновані ними тлумачення ризику, все ж відзначимо їх оптимальну інструментальну придатність для досягнення мети даної статті.

Ідеї, висловлені вищезгадуваними авторами являють собою достатньо різну систему поглядів, які надали не лише значної змістовності феномену "ризик", але й визначили основні вектори подальшого поступу в його осягненні, створили загальнотеоретичні передумови для формування нових підходів щодо з'ясування сутності ризику, розвитку концепції "суспільства ризику".

Переходячи безпосередньо до аналізу сутності ризику у тлумаченні У. Бека, Е. Гідденса, Н. Лумана та Ф. Найта зауважимо, що ризик, звичайно, далеко не вичерпується розумінням цих фахівців. Втім, розгляд та поєднання доволі різних, але доповнюючих одна одну інтерпретацій цього феномену, створюють особливу грань даної проблеми, яка чітко виявляє специфіку ризику, його нездоланну багатовимірність.

Складність вивчення ризику зазвичай пов'язують з труднощами його визначення, з їх різноманітністю. Звичайно, справа не у визначеннях, у тому сенсі, що ризик існував та існує незалежно від них. Питання, навіть, не у тому, що існує значна кількість його дефініцій, а у тому, що деякі з них суперечать одне одному. Можливо припустити певну логіку, де усі визначення так чи інакше гармонізуються. Втім проблема визначення ризику – проблема історичного характеру, оскільки вона вказує на необхідність для людини та соціуму розрізняти безпеку та небезпеку, потенційну та реальну загрозу і таке інше. Зрештою подібні розрізнення вказують на ускладнення суспільства, на можливість фіксувати вплив ризику як на суспільство, так і на окрему людину. Тож сутність проблеми не у знаходженні гармонійного або найкращого визначення поняття "ризик", а швидше у характеристиці розвитку феномену "ризик", у з'ясуванні сенсу та ролі останнього для буття сучасного суспільства.

Поняття "ризик" було упродовжено до суспільних наук економістами, що, вочевидь, не могло не позначитися на розумінні його сутності. Одним з перших, хто у науковому форматі започаткував вивчення ризику був американський економіст Ф. Найт. Визначна його заслуга в тому, що він розвів категорії "ризик" та "невизначеність". "Практична різниця між категоріями ризику та невизначеності полягає у тому, – зауважує Ф. Найт, – що у першому випадку розподіл результатів у групі відомий (що досягається шляхом апріорних обчислень або вивчення статистики попереднього досвіду), а у другому – ні" [5]. Тож, ризик може бути обчислений. Відповідно, науковець виокремлює два типи невизначеності – "вимірювану" та "невимірювану". При цьому підкреслимо, що саме другий тип невизначеності, яка не підлягає вимірюванню, а отже не може бути усунута він вважає "істинною невизначеністю". Остання, до речі, за Ф. Найтом, надає економічній організації характерну

форму "підприємства" та пояснює існування специфічного прибутку підприємств" [6].

Істотним кроком на шляху з'ясування сутності ризику стала теорія, викладена німецьким соціологом Н. Луманом. Останній звертається до онтологічних основ вивчення ризику, ставлячи під сумнів раціональну природу діяльності людини. Слід також відзначити, що незважаючи на високу оцінку з боку Н. Лумана досліджень Ф. Найта в галузі вивчення даного феномену, він в той же час заперечує обов'язковість врахування найтітського розуміння ризику іншими науками. "Запроваджена Ф. Найтом відмінність ризику та невизначеності перетворилася прямо-таки у догму. Будь-які новації, – зазначає Н. Луман, – призводять до докорів у невірному вживанні поняття "ризик". Однак інші дисципліни зовсім не мають справи з проблемою обґрунтування підприємницького прибутку, а також з відмінністю та взаємозв'язком теорій ринку й теорій підприємства. Так чому ж вони повинні звертатися до цього джерела?" [7]. Іншими словами, Н. Луман не поділяє точку зору, згідно з якою пізнання сутності ризику та його визначення здійснюються з позиції кількісної калькуляції. "Навіть залишаючись в межах цієї моделі кількісної калькуляції ризику, котра, загалом, орієнтується на суб'єктивні очікування корисності, дещо необхідно суттєво змінити" [6]. При цьому підкреслимо, що будь-які обчислення та наявність однозначних результатів щодо багатьох випадків, на думку дослідника, відіграють лише допоміжну роль у прийнятті рішення і тут не доцільно вести мову про можливість уникнення ризику.

Дослідження ризику соціолог зараховує до "трансдисциплінарної" галузі знання, що в цілому, на його переконання, має негативні наслідки, оскільки це перешкоджає формулюванню такого визначення ризику, яке могло б відповідати науковим вимогам. "Абсолютно очевидно, – наголошує Н. Луман, – що для кожної галузі знання її власний теоретичний контекст цілком достатній для того, аби видавати керівні вказівки. Тому, навіть на рівні окремих галузей знання, а тим більше у процесі спільної міждисциплінарної роботи іноді виникає сумнів чи відомо взагалі про що йде мова" [9].

Прагнучи поглибити розуміння ризику Н. Луман представив його за допомогою розрізнення ризику та небезпеки, замінивши доволі поширену схему "ризик /надійність". Дана заміна, серед іншого, підкреслює специфіку його поглядів на цю проблему, адже схема "ризик /небезпека" у дослідженнях не відігравала помітної ролі, а поняття "ризик" та "небезпека" дуже часто вживалися як тотожні. Зазначимо, що обидві схеми соціолог визначає як асиметричні, і у першому, і у другому випадках, на його думку, поняття ризику означає "складний комплекс обставин, з яким зазвичай доводиться мати справу, принаймні, в сучасному суспільстві" [10]. Особливість схеми "ризик /небезпека" полягає у тому, що тут існує невпевненість відносно майбутньої шкоди. Тож, якщо остання пов'язується з рішенням, точніше є його наслідком, то згідно з Н. Луманом, слід вести мову про ризик, якщо ж причини такої шкоди зумовлені зовнішніми чинниками, тобто криються в оточуючому середовищі, то варто говорити про небезпеку. Поняття "небезпека" та "надійність" у відповідних схемах виконують функцію, зміст якої полягає у тому, щоб з'ясувати "контингенцію обставин", котрі підпадають саме під поняття ризику. "У випадку "ризик/надійність" – це демонструють проблеми вимірювання; у випадку "ризик /небезпека" – те, що лише стосовно ризику певну роль відіграє рішення" [11]. Загалом слід відзначити, що Н. Луман притримується позиції, відповідно до якої говорити про ризик можли-

во лише у тих випадках, коли може бути прийняте рішення, без якого не виникла б шкода.

Запровадження схеми "ризик/небезпека", на думку соціолога, має низку переваг, серед них найважливішою є можливість використання поняття "інкримінованість". При цьому слід підкреслити, що інкримінування рішенням повинно задовольняти певним специфічним умовам. Зокрема, мають чітко розрізнятися між собою альтернативи з точки зору можливої шкоди. "Інкримінувати щось рішенням, – зауважує дослідник, – можна лише тоді, коли розрізняється вибір між альтернативами, вибір, якого, як уявляється, можна очікувати і вимагати, не важливо, чи бачив той, хто приймав рішення в даному окремому випадку альтернативу чи ні" [12].

Отже, на підставі вищевикладеного, Н. Луман доходить висновку, що вільної від ризику поведінки не існує, і вважає, що застосування даного твердження є правомірним для обох схем: як для "ризик / надійність", так і для "ризик / небезпека". Для першої схеми – це означає, що "не існує абсолютної надійності", для другої – "якщо рішення взагалі приймається, то ризику не можна уникнути". Таким чином, зважаючи на те, що немає рішень гарантовано вільних від ризику, тому варто відмовитися від надії, що збільшення досліджень та примноження знань уможливають перехід від ризику до надійності. Дослідник стверджує, що "чим більше знаєш, тим більше знаєш чого не знаєш, і тим швидше формується свідомість ризику. Чим більш раціональні, чим більш складніші калькуляції, тим більше граней (проблеми) потрапляє у поле зору. В цьому відношенні майбутнє невизначене, а тому існує ризик" [13].

Безумовно, не можна не відзначити і те, що у проблемі ризику Н. Луман вбачає політичний аспект. На його думку, протиставлення ризику та надійності у політичній риториці має перевагу в тому сенсі, що "висловлюючись проти занадто ризикованих заходів, можна водночас демонструвати, що саме тобі особливо дорога надійність як загальноприйнята цінність" [14]. Втім, технологія надійності, яка використовується для політичної оцінки прийнятих ризиків та зменшення шкоди, на думку соціолога, штовхає політику на "слизький ґрунт" та демонструє схильність як до ризику переоцінки, так його недооцінки. Зрештою, це призводить до викривлень та політизації теми. Ці та інші обставини спонукають науковця ще раз наголосити на необхідності саме у політичній перспективі "отрефлексувати розрізнення ризику та небезпеки. Навіть якщо ці небезпеки природних катастроф, відмова від попереджувальних заходів стає ризиком" [15]. Соціолог визнає, що у політиці легше дистанціюватися від небезпек, аніж від ризиків, навіть якщо шкода від небезпеки більша, ніж від ризику. Він переконаний у тому, що навіть незважаючи на існування запобіжних заходів, як щодо небезпеки, так і щодо ризику, "релевантним знову ж таки може виявитися те, чи оцінюється первісна проблема як небезпека чи інкримінується в якості ризику" [16].

Вагомий внесок у пізнання сутності ризику зробив німецький соціолог У. Бек. Він вважає, що природа ризику пов'язана з рішеннями на користь техно економічних переваг та нових можливостей. Втім, на відміну від Н. Лумана, У. Бек надає рішенням колективного характеру, підкреслюючи, що "від доіндустріальних лих ризик відрізняється тим, що його витoki слід шукати у рішеннях, які приймаються не індивідами, а цілими організаціями та політичними групами" [17]. Враховуючи те, що індустріальний ризик виникає в процесі прийняття рішень, соціолог наголошує на неминучості виникнення проблеми соціальної відповідальності. Усю повноту відповідальності за індустріальні ризики він покладає

на людей, фірми, соціальні організації, державні установи та політиків. Тут, як підкреслює науковець, має місце так званий "історичний сплав природи й суспільства, де навіть природні катастрофи, причини яких зовні виглядають як природні, в кінцевому підсумку викликані все ж таки людськими істотами" [18].

Відмінним від луманівського є ставлення У. Бека й до проблеми "обчислення ризиків". На його думку, "обчислення ризиків" є зв'язуючою ланкою між природничими, технічними та суспільними науками і може бути використано щодо найрізноманітніших явищ в різних галузях. Крім цього, обчислення ризиків припускає щось на кшталт "технологічної моралізації", яка не потребує безпосереднього використання моральних та етичних імперативів. Іншими словами, обчислення ризиків, згідно з У. Беком, є "прикладом своєрідної етики без моралі, математичної етики технологічного століття" [19]. Обчислення ризиків надає низку переваг, а саме, індустріальна система має змогу звертатися до свого непередбачуваного майбутнього. "Обчислення різних видів ризику роблять здавалося б неможливе: події, які ще не відбулися, стають об'єктом поточних дій, раннього попередження, компенсації або інших запобіжних заходів проти майбутніх наслідків" [20]. Разом з тим дослідник відзначає, що чинники, які уможливають успішне обчислення ризиків, зокрема, одночасне врахування технічних й соціальних компонентів, відповідальність, компенсація та деякі інші, нині не є дієвими. Спостерігається втрата меж нормальності та процедури вимірювання, а отже й реальних основ для врахування небезпек. "Співставляються одне з одним неспівномірні сутності, і розрахунок, обчислення перетворюються лише на затьмарення розуму" [21].

Подібно до П. Лагадека, Ш. Перроу та інших, У. Бек стверджує, що не існує ані жодного інституту, ані форми суспільного ладу, котрі могли бути готовими до "найгіршого мислимого лиха" і могли б забезпечити соціально-політичний гарантії у найгірших випадках. Натомість є значна кількість тих, хто спеціалізується на запереченні загроз. Розвиваючи цю думку, У. Бек констатує, що поняття "лихо" втрачає часово-просторові межі, а отже і сенс. "Воно стає подією, що має початок та немає кінця" [22].

Проблема "некалькульованості" ризику найяскравіше має прояв у недостатній відповідальності. У. Бек підкреслює, що так звана "організована безвідповідальність" ґрунтується на змішуванні часів. Йдеться про небезпеки, які загрожують людству та заходи, якими намагаються їх попередити належать до різних часів. "На виклики епохи атомних, генетичних та хімічних технологій намагаються відповідати поняттями й рецептами часів раннього індустріального суспільства XIX і початку XX ст." [23]. Подібна ситуація буде зберігатися доки діють старі індустріальні стереотипи раціональності та контролю і може статися так, що неймовірні події стануть ймовірними. "Нормальні катастрофи" – ось назва, яку Ш. Перроу дає у своїй книзі цьому передбачуваному розгортанню подій, коли відбувається те, що вважалося неможливим; і чим більше заперечують таку можливість, тим швидше, руйнівніше та жакливіше вони реалізуються" [24].

Отже, У. Бек культивує думку про те, що сучасне суспільство, яке орієнтовано виключно на безпеку та здоров'я, зіткнулося з їх діаметральними протилежностями – руйнуваннями та загрозами, котрі унеможливають будь-які запобіжні заходи проти них. "Наше суспільство залишкового ризику, зазначає соціолог, – стало суспільством без гарантій, воно незастрахована-

не, і парадокс у тому, що захищеність зменшується по мірі збільшення небезпек" [25].

Важливе місце проблема ризику займає у дослідженнях англійського соціолога Е. Гідденса. Він підкреслює, що поняття ризику охоплює цілу низку ситуацій, пов'язаних з невизначеністю. "Слід відзначити, – зауважує соціолог, – що поняття ризику невід'ємне від категорій можливості та невизначеності" [26]. Підвищену увагу до ризику в сучасному світі науковець не схильний пов'язувати безпосередньо з реальним посиленням небезпек, які загрожують життю. До того ж дослідник вважає помилковим твердження про те, що людям, котрі живуть в сучасних соціальних умовах передусім варто боятися жакливих катастроф, здатних знищити увесь світ. Визнаючи той факт, що на кожне з досягнень, яке зменшує ризик можна навести значну кількість негативних явищ, все ж, з точки зору безпеки життя, підкреслює соціолог, чинники, що зменшують ризик значно переважають вплив нових ризиків [27].

Помітне похваллення навколо проблеми ризику Е. Гідденс пояснює тим, що він пов'язаний з майбутнім. "Поняття ризику, зауважує дослідник, – пов'язано з активним аналізом небезпеки з точки зору майбутніх наслідків. Воно широко застосовується лише в суспільстві, котре орієнтовано на майбутнє, для якого майбутнє – це територія, що підлягає завоюванню та колонізації" [28]. Іншими словами, неодмінною умовою виникнення концепції ризику, за Е. Гідденсом, є наявність суспільства, яке активно намагається розірвати з власним минулим, традиційними способами діяльності, що, зрештою, є характерною ознакою індустріальної цивілізації нового та новітнього часу.

Відзначимо, що соціолог жодним чином не закликає до однозначно негативного ставлення до ризику. Більше того, він вважає позитивне ставлення до ризику джерелом енергії, що створює багатства в сучасній економіці. "Активний ризик, – підкреслює він, – найважливіший елемент динамічної економіки та прогресивного суспільства" [29].

Появу ідеї ризику Е. Гідденс пов'язує з мореплаванням, а сам термін "ризик", на його думку, має португальське походження. Серед мислителів, у чийх роботах є паростки даної проблеми він виокремлює Н. Макіавеллі, який, як стверджує соціолог, "передбачив появу світу, де ризик та розрахунок ризику відтісняють фортуна практично в усіх галузях людської діяльності. У часи Н. Макіавеллі, напевно, все ж не було загального поняття для визначення ризику; воно з'явилося у європейській думці приблизно століття потому" [30]. Втім, Е. Гідденс наголошує, що в сучасних умовах ризик набуває нового, специфічного значення. З метою кращого розуміння того, що нині відбувається дослідник виокремлює два різновиди ризику: зовнішній та рукотворний. Ризик зовнішній пов'язаний з незмінними традиціями та законами природи, тобто із зовнішнім середовищем. Саме цей різновид ризику турбував людей в межах традиційних культур, а також донедавна й індустріальне суспільство. Однак сучасне суспільство існує в епоху, яку соціолог характеризує як "кінець природи", тобто, коли лише незначна частка оточуючого середовища не зазнала втручання людини. У зв'язку з цим з'являється новий різновид ризику – рукотворний. До категорії останнього Е. Гідденс відносить ситуації, з якими людство практично не стикалося раніше і який пов'язаний з пізнанням людиною оточуючого світу. Момент, коли людей почало турбувати "не стільки те, що може зробити з нами природа, скільки те, що ми можемо зробити з нею" [31] дослідник вважає переломним у привілюванні рукотворного ризику над зовнішнім. Слід підкрес-

лити, що рукотворний ризик не належить лише до природи, або того, що раніше було нею. Цей ризик проникає й в інші сфери життєдіяльності людини, наприклад, до сфери шлюбу та сім'ї.

Незважаючи на те, що поширення ідей ризику пов'язано, передусім, з можливістю його оцінки, в ситуаціях рукотворного ризику оцінка надзвичайно ускладнена. "Ми просто не знаємо, – наголошує Е. Гідденс, який рівень ризику, і дуже часто узнаємо це лише тоді, коли вже занадто пізно" [32]. У зв'язку з цим соціолог акцентує увагу на політиці. В її сфері сформувався "новий моральний клімат", коли необхідно робити вибір з двох зол: "з одного боку можуть звинуватити у панікерстві, з іншого – у приховуванні правди" [33]. При цьому дослідник припускає, що нагнітання паніки необхідне для приборкання ризиків, з якими стикаються люди, "але якщо воно призводить до успіху, то і виглядає просто як нагнітання паніки" [34]. На підтвердження даної позиції він наводить приклад проблеми СНІДу. Саме завдяки драматизації, нагнітання паніки навколо даної хвороби, як стверджує дослідник, СНІД не набув такого поширення у розвинених країнах, як передбачалося, а тому подібні заходи він вважає правильними та виправданими.

Загалом слід відзначити, для Е. Гідденса важливим є не те, що сучасне життя людей стало більш небезпечним та ризикованим, аніж раніше, а швидше те, що в нових умовах як для пересічної людини, так і для експертів-фахівців у будь-якій галузі мислити у поняттях ризику, його оцінки та обчислення стало відносно постійним заняттям, частково, навіть, непомітним. Соціолог стверджує, що завжди треба прагнути до приборкання ризику, при цьому підкреслюючи, що він є "динамічною мобілізуючою силою в суспільстві, яке прагне до змін, яке бажає самостійно визначати своє майбутнє, а не залишати його у владі релігії, традицій або примх природи" [35].

Узагальнюючи роздуми названих дослідників потрібно зауважити наступне: а) середовищем появи ризику та його визначальною ознакою є невизначеність; б) ризик має об'єктивні джерела існування – суспільні закономірності, які не вписуються у наявний соціальний процес; в) зростання ентропії сприяє виникненню ризику; г) ризик являє собою специфічну форму соціальних комунікацій, котрі пов'язані з прагненням розрахувати, обчислити у теперішньому невідоме майбутнє; д) ризик урізноманітнюється наявністю тих чи інших суб'єктів соціальної діяльності.

Відповідно до таких узагальнень, слід дати наступне власне (з боку авторів статті) філософське визначення ризику. Ризик – це такий вид діяльності соціального суб'єкта, який реалізується в умовах органічної єдності закономірного, випадкового і індивідуального вибору.

Зважаючи на найбільш важливі для загальної характеристики суспільства ризику ідеї та власне визначення ризику відзначимо, що його поява пов'язується з епохою модерну, а найбільш активний та повний розвиток воно отримало в епоху пізнього модерну. Крім цього, аналіз наукових праць, здійснений у даній статті, дозволяє дійти висновку, що задоволення у значній мірі матеріальних потреб людей також провокує появу суспільства ризику. Заохочення прагнень до матеріального

збагачення, вироблення імунітету до духовних цінностей, моральна деградація в сукупності зумовлюють панування індивідуального та групового егоїзму, який в свою чергу підриває основи стабільного розвитку, формуючи стан невизначеності та неконтрольованості.

Специфіка суспільства ризику криється, серед іншого, у тому, що саме ризик є одним із аспектів процесу прийняття рішень в межах соціуму. Вибір поміж існуючих альтернатив здійснюється в умовах невпевненості та невизначеності наслідків. Ризик, порушуючи у тій чи іншій формі існуючий лад, змушує змінюватися, трансформуватися суспільство. При цьому, не можна з впевненістю передбачити напрямок його поступу. Нині існує певна кількість моделей, за якими може розвиватися суспільство, але не існує тих, відповідно яким можна було б чітко слідувати. Іншими словами, суспільство ризику відображає динаміку соціумів, зміну у часі та просторі їх станів, не конкретизуючи напрямок. Тож, з певною долею впевненості можна стверджувати, що серед визначальних ознак суспільства ризику є його нестабільність, конкретніше, політична нестабільність. Постійне напруження та страх перед реальними та потенційними небезпеками призводять до непередбачуваних політичних рішень та дій.

З огляду на усе вищезазначене сформулюємо авторське визначення суспільства ризику. Вважаємо, що його можна охарактеризувати, як соціальне утворення, при якому виникають різні вектори та напрямки подальшого соціального розвитку.

Наявність різноманітних тлумачень феномену ризику, значна кількість наукових робіт, в яких висвітлюються та досліджуються різні аспекти даного явища все це лише проміжний підсумок у його пізнанні. Очевидно, що залишається ціла низка недосліджених, непізнаних сторін ризику. Безперечно, щоб дійсно пізнати та осягнути у повній мірі ризик необхідно охопити та вивчити усі його сторони, аспекти, причинно-наслідкові зв'язки тощо. Втім, напевно, цього ніколи не можна досягнути, однак прагнення до всебічності дозволить уникнути хибних узагальнень, односкладних визначень, і що найголовніше, ігнорування даного явища, як у теорії так і в практиці.

1. [Электронный ресурс] – Режим доступу: <http://www.livraga.ru/statji/statji.htm>. 2. Там само. 3. *Пахомов Ю.* Глобальные тектонические сдвиги: вызовы и отклики // Глобальні тектонічні зрушення: виклики та відгуки: Матер. міжвід. наук.-теорет. конф. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005 (м. Київ, 22 грудня 2005 р.). – С. 5. 4. [Электронный ресурс] – Режим доступу: <http://www.livraga.ru/statji/statji.htm>. 5. *Найт Ф.* Понятия риска и неопределенности // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 27. 6. Там само. – С. 26. 7. *Луман Н.* Понятие риска // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 135. 8. Там само. – С. 136. 9. Там само. – С. 135. 10. Там само. – С. 151. 11. Там само. 12. Там само. – С. 154. 13. Там само. – С. 155. 14. Там само. – С. 148. 15. Там само. – С. 157. 16. Там само. 17. *Бек У.* От индустриального общества к обществу риска // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 162. 18. Там само. 19. Там само. – С. 163. 20. Там само. – С. 164. 21. Там само. – С. 166. 22. Там само. 23. Там само. 24. Там само. – С. 167. 25. Там само. – С. 165. 26. *Гидденс Э.* Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь; [Пер. с англ. М. Л. Коробочкина.] – М.: Весь Мир, 2004. – С. 39. 27. *Гидденс Э.* Судьба, риск и безопасность // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 111-113. 28. *Гидденс Э.* Ускользающий мир // Указ. твір. – С. 39. 29. Там само. – С. 51. 30. *Гидденс Э.* Судьба, риск и безопасность // Указ. твір. – С. 108-109. 31. *Гидденс Э.* Ускользающий мир // Указ. твір. – С. 43. 32. Там само. – С. 45. 33. Там само. – С. 46. 34. Там само. – С. 46. 35. Там само. – С. 40.

ЕТИКА, ЕСТЕТИКА

І. В. Вернудіна, канд. філос. наук, докторант, КНУ ім. Тараса Шевченка

ОБҐРУНТУВАННЯ КАТЕГОРІАЛЬНОГО СТАТУСУ "ТВОРЧОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ" В СИСТЕМІ ЕСТЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Стаття присвячена розкриттю змісту поняття "творча індивідуальність" з точки зору естетики та психології. Шляхом структурованої системи аргументації доводяться переваги вживання у науковому дискурсі даної термінологічної дефініції.

Ключові слова. Естетика, психологія, художня творчість, творча індивідуальність, творча особистість, митець.

Статья посвящена раскрытию содержания понятия "творческая индивидуальность" с точки зрения эстетики и психологии. Путём структурированной системы аргументации обосновываются преимущества употребления в научном дискурсе данной терминологической дефиниции.

Ключевые слова. Эстетика, психология, художественное творчество, творческая индивидуальность, творческая личность, творец.

The article is devoted to disclosing of the contents of concept "creative individuality" from the point of view of an aesthetics and psychology. By the structured system of the argument advantages of the use in a scientific discourse of the given terminological definition are proved.

Keywords. Aesthetics, psychology, art creativity, creative individuality, the creative person, the creator.

Останніми роками з'являється все більше наукових досліджень, присвячених проблемі особистості митця. При цьому самі поняття "творча особистість" (О. Білецький, В. Роменець, Л. Левчук), "творча індивідуальність" (І. Франко, К.-Г. Юнг, Л. Скупейко), "індивідуальність митця" (Ю. Борев) не достатньо мірою теоретично обґрунтовані. Між тим суб'єкт творчого процесу є ключовою постаттю творення мистецьких, художніх, духовних цінностей, тому адекватне термінологічне визначення його статусу в системі естетичних понять і категорій уявляється надзвичайно важливим і потребує відповідної чіткої розробки. Певно, що зміст таких дефініцій як "творча індивідуальність" або "творча особистість" мають ряд принципових відмінностей. Проте вони і досі функціонують в теоретичному дискурсі паралельно: з одного боку, майже незалежно одне від одного, з іншого – вживаються у тому чи іншому контексті в якості синонімів. Крім того, в практиці літературо і мистецтвознавчих досліджень достатньо поширеними є й словосполучення "індивідуальність письменника (поета, художника, композитора)", "індивідуальність особи (особистості) митця". Не рідше можна зустріти й утворені перехресні словосполучення, де видові ознаки "поетична", "літературна", "письменницька", "художницька" тощо вживаються з базовими іменниками "індивідуальність" або "особистість". Звичайно, вони не тотожні за своїм змістом і значенням, але існуюча між ними смислова різниця значною мірою нівелюється самою сумішшю різноманітних варіантів. Ця ситуація не йде на користь науковій роботі з термінологічним апаратом гуманітарної царини знань, адже кожне з таких визначень-словосполучень має по-різному трактувати й домінуючі критерії "Я – концепції" (К. Роджерс) автора твору.

Виходячи з означеної проблеми, доречно звернутися до базового тлумачення понять "особистість" та "індивідуальність", які пропонує сучасна психологічна й культурологічна література, і обґрунтувати доцільність уживання одного з них в статті системі наукового дискурсу.

Поняттям "особистість" позначають зазвичай сукупність певних ознак людини, що характеризують її в основному як суспільну, соціальну особу. Особистість визначається і як "соціальна якість індивіда, яка може перейти змістовою ознакою в індивідуальне буття і зумовити тим самим культурно-історичний рівень самоповаги людини. Особистість – водночас своєрідна умова і соціально цінний наслідок розгортання особистого життя..." [1]. Вона є цілісністю, якій властиві ознаки самовизначення, при цьому особистість складається з

"відношення до світу, інших людей і самої себе"; це – "вища інстанція, що координує всю психічну діяльність, поведінкову активність; соціальне обличчя людини, "Я" для інших. Особистість виникає як засіб, інструмент для набуття людиною своєї сутності. Особистість постійно планує і скеровує найскладніший, що не має аналогів у живій природі, процес самотворення, здійснення себе у власному *життєвому світі*" (усі виділення записано без змін – І. В.) [2].

Користуючись психологічною енциклопедією маємо можливість уточнити: "Народившись як індивід, дитина... поступово засвоює соціальний досвід людства і приєднується до системи суспільних відносин, які впливають на її потреби, інтереси, світогляд, переконання, тобто розвивають її як особистість. Особистість формується тільки з виникненням свідомості і самосвідомості. Її головними ознаками є суспільна сутність та соціальні функції" [3]. У цьому контексті варто згадати тлумачення категорії особистості Рибалкою В. В., який визнає її "носієм системи унікальних культурних, соціально та індивідуально визначених психологічних властивостей" [4]. Тож стає очевидним, що свої найбільш істотні ознаки особистість набуває в процесі онтогенезу, інтеріоризації, творення власного життєвого простору, а максимально розгортаються вони в площині соціального функціонування і зовнішньо зорієнтованих проявів екстеріоризації.

Єдиним автором, хто не розмежовує поняття "особистість" та "індивідуальність", зводячи їх в одному визначенні, є Гіперс З. В.: "Особистість, Особа, – означає вона, – у широкому розумінні – конкретна, цілісна людська індивідуальність у єдності її природних і соціальних якостей; у вузькому, філософському розумінні – індивід як суб'єкт соціальної діяльності..." (виділення наше – І. В.) [5]. По-перше, дане визначення не дає чіткого уявлення про те, в чому по суті полягає відмінність між людською особистістю та індивідуальністю, адже, виходячи з цього пояснення, одне поняття можна легко замінити іншим. По-друге. Яке більш "широке розуміння" має на увазі Гіперс З. В., коли з точки зору класичної науки саме філософське розуміння є світоглядним, максимально ємким, всебічним, об'єктивним і універсальним? Принаймні має бути таким за умови адекватного усвідомлення глибинної, концептуальної сутності філософії та її ціннісних способів осягнення дійсності. (Воістину – "Кесареві кесарево", а кандидату педагогічних наук, доценту Львівського банківського інституту – більшої поваги до філософії, культурології і мови).